

IDENTITET FRANCUSKE

Fernand Braudel, L'identité de la France, I Espace et histoire, II Les hommes et les choses, Paris 1986.

Na kraju nekrologa Fernandu Braudelu u prošlom broju HZ obećala sam čitaocima obavijest o njegovu postumnom djelu »Identitet Francuske« koje je, nažalost, ostalo nedovršeno. Posljednji proizvod blještava Braudelova duha temelji se na golemoj literaturi koja se bavi najrazličitijim aspektima povijesnoga života u Francuskoj od »prethistorije« do danas te različitim regijama i naseljima. Ti istraživački rezultati služe kao polazišta ili kao primjeri za Braudelove teze koje se uvijek grade na njegovu osnovnom načelu o objašnjavanju povijesnih činjenica prema njihovom mjestu u tokovima »duga trajanja«.

I ovo posljednje, u nizu njegovih kontroverznih djela, omogućava različita »čitanja« koja ovise i o tome kakvu predodžbu netko ima o »identitetu« Francuske. Moja vizija Francuske nastala je iz više izvora. Najprije iz učenja francuskog jezika i književnosti, zatim iz studija kada sam se upoznala s klasičnim »historijama« Francuske i naposljetku iz vlastitih istraživanja u vezi s odnosom hrvatske inteligencije u 19. stoljeću prema francuskom kulturnom i političkom utjecaju. Najviše sam, dakle, znala o onoj Francuskoj koja je nastala u doba prosvijećenosti a prema svim mojim informacijama, oblikovala ju je francuska revolucija, uglavnom kao jakobinsku »jednu i nedjeljivu« te stvorila »veliku naciju«, tj. jedinstvo kojem su se u 19. stoljeću divili intelektualci većine evropskih nacija, raspาร์čanih po različitim državama i upravnim jedinicama. Nasuprot tome Braudel ne želi pisati pojam »revolucija« s velikim slovom R. Upozorava na uskoću kronoloških odrednica koje se, pri objašnjenju »identiteta« Francuske drže isključivo »Starog režima« i francuske revolucije. Htio bi složena kretanja u današnjoj Francuskoj objasniti »cijelom gustoćom« njezine prošlosti od razdoblja prije rimskoga osvajanja Galije do danas. Njegova je perspektiva zato sasvim drugačija od one na koju smo navikli.

Braudel se ograđuje od slavniha autora kao što su Unamuno i Ortega y Gasset koji, svaki na svoj način, vide Španjolsku kao osobnost s izraženim karakterom. Braudel odbacuje svaku jednostavnu formulu a s njome i viđenje određene »suštine« Francuske. On želi bez preduvjerjenja izvršiti »razumno« ispitivanje da bi spoznao kako se »duga povijest Francuske organizira u svojoj dubini«.

Čitaocu dakako ne može izbjeći određeni ideološki kut gledanja koji proizlazi iz suvremenih previranja. Braudel sam kaže da se muči pitanjem o identitetu Francuske radi sutrašnje Francuke. Nacija može postojati samo

ako neprestano ispituje samu sebe i ako se prepozna u prošlosti. Braudel joj pomaže pri oblikovanju historijske svijesti, ali ujedno nastoji prikazati tip historije, što ga zastupa, na primjeru pristupačnom široj publici. Pritom je on, u vezi s današnjim stereotipima i svojim vlastitim ratnim iskustvom, sklon isticanju »tragičnih sati što ga je naša sudbina prolazila bez prestanka na cijelom svom putu«. Ne mogu se oteti dojmu da bi u natjecanju za najtragičniju naciju Evrope ideolozi pojedinih jugoslavenskih nacija imali snažnu konkurenciju u Francuzima!

»Tragika« Francuske i njezine nacije sastoji se prije svega u tome što ona u prošlosti dugo nije mogla prevladati prvobitnu ekonomsku, društvenu i kulturnu rasejkanost. Njezina je integracija izuzetno dugotrajan proces koji, prema Braudelu, nije niti danas dovršen. Zato su u njega obavijesti za pitanja rasejkanosti Francuske brojnije nego za procese ujedinjenja. Zacijelo velik dio Francuza misli da je upravo ta rasejkanost glavna značajka Francuske, tj. njezina »suština«, kako bi rekao Unamuno, i vjeruje da Francuska u tom pogledu ima izuzetno mjesto u povijesti Evrope. Braudel doduše kaže da su mu u povodu jednoga predavanja u Njemačkoj s podsmijehom prigovorili da je rasejkanost bila u prošlosti obilježje Njemačke, Italije, Španjolske, Poljske i Engleske! Međutim, u toku izlaganja on ipak ističe da je Francuska »jučer« bila »raznolika do apsurda«, i to više nego spomenute zemlje. Prema tome i jadikovke o rasejkanosti Hrvatske u prošlosti, o dugotrajnom i teškom procesu njezina ujedinjavanja i integracije hrvatske nacije, nisu ništa posebno. Sličnost s ideologijama u velikih evropskih nacija zacijelo je vrlo velika jer se sve one temelje na tradiciji razbijenih ili slabo povezanih društava prije »moderniteta«.

Navikla na identifikaciju Francuske s »velikom nacijom« 19. stoljeća koja je tobože prevladala srednjovjekovnu rasejkanost, našla sam se dakle pred Braudelovom slikom njezina diverziteta koju je isticao još Lucien Febvre. Stekla sam zato dragocjene nove spoznaje o francuskoj povijesti. No na osnovno pitanje — Braudel nije odgovorio! Kako je moguće da je iz svih tih raznolikosti i suprotnosti upravo u Francuskoj niklo prvo kulturno i političko jedinstvo u Evropi? Uzrok tome što nisu formulirana niti moguća objašnjenja valja zacijelo potražiti u nedovršenosti djela. Da su izašle sve četiri knjige, odnos između »diverziteta« i »jedinstva« Francuske pojavio bi se zacijelo u nešto drugačijem svjetlu. Braudel neprekidno uživa u »radosti skretanja«, tj. u usredotočenju pogleda na povijesne tokove u pojedinim geografskim područjima i lokalitetima, što potencira dojam rasejkanosti. Osim toga, njegov se izvještaj pretežno svodi na razdoblja do kraja 18. stoljeća, dok kasnija pojava »jedinstva« nije razrađena u istom omjeru.

Prema Braudelu »jedinstvo« Francuske nije se stvorilo niti sa Jeanne d'Arc niti s francuskom revolucijom nego sustavom željeznica i osnovnih škola. Zato ne želi izvoditi »identitet« Francuske iz današnjega francuskog prostora, iz »heksagona«, nego iz »infra-mjera«: regija, pokrajina i »zemalja« (»pays« ovdje ima značenje razmjerno izoliranih geografskih, ekonomskih i upravnih jedinica). Pritom on uzima u obzir i Francusku kao integralni dio Evrope i svijeta.

Osnovni Braudelov metodološki pristup potječe i ovom prilikom iz interesa za procese »dugoga trajanja«, iz »perspektive kontinuiteta« te iz »ten-

dencionalnih pravilnosti« (ne zakonâ!) ponavljanja. To je dakle poredbena historija koja nastoji utvrditi povijesne sličnosti i razlike između francuskih regija te Francuske i Evrope a htjela bi osvijetliti prošlost Francuske na temelju rezultata različitih »znanosti o čovjeku« (geografije, demografije, političke ekonomije, politologije, proučavanja kulture i mentaliteta [kulturologije?], sociologije, istraživanja međunarodnih odnosa). Nije nažalost uspio izvršiti taj program, ali u prvom dijelu, koji je pred nama, pokušao je priviknuti čitaoca na »posebni jezik dugoga trajanja« i približiti se pomoću »dubinske historije« i otkrivanja »podzemnih voda« objašnjenjima povijesnih procesa tokom kojih različite Francuske (u pluralu) slijede jedna za drugom. Historija »dugoga trajanja« je dakle referenca pa se u odnosu prema njoj smještavaju i interpretiraju povijesne činjenice i razlikuje bitno od nebitnoga. Da bi se to postiglo, treba raspolagati »bogatom sirovinom, obiljem proživljenog vremena«.

I ovaj Braudelov tekst ima izvanredne književne kvalitete. Autor često ističe osobna iskustva i sjećanja te »skače« amo-tamo od prethistorije« do danas što njegovu djelu daje mrvicu žurnalističkog okusa i uvjetuje njegovu pristupačnost za široku intelektualnu publiku. Mislim da su posebno zanimljive geografske karte (drugih autora) koje intenzivno prate tekst i objašnjavaju prije svega brojne aspekte rasparčanosti Francuske.

Tekst »identiteta Francuske« trebao je imati četiri velika dijela: 1. Prostor i povijest (u znaku geografije), 2. Ljudi i stvari (demografija i politička ekonomija), 3. Država, kultura i društvo (na temelju rezultata politologije, istraživanja kultura i sociologije), 4. Francuska izvan Francuske (odnos procesa »dugoga trajanja« u Francuskoj i u svijetu). Dovršio je samo prva dva dijela zamišljenoga opusa. Druga knjiga (u dva sveska) nije bila potpuno gotova kada je umro. Nisu doduše izvršene naknadne intervencije u samom tekstu, ali je uređenje bilježaka predstavljalo takav problem da je druga knjiga kasnila. Pred nama je dakle samo polovica onoga što je Braudel namjeravao reći.

Prva knjiga »prostor i vrijeme« je »retrospektivna geografija« kojom Braudel nastoji obrazložiti raznolikost Francuske, sustave veza između njezinih različitih područja, elemente jedinstva koji proizlaze iz geografskih odrednica i naposljetku ulogu granice koja obuhvaća Francusku i povezuje pojedine njezine dijelove. Prvo poglavlje intonira osnovnu tezu naslovom: »Neka se Francuska naziva diverzitet«. Ima 100.000 Francuskâ, kaže Braudel i suprotstavlja Francusku »u pluralu« »jednoj jedinoj« Francuskoj. Štoviše i tradicionalne francuske provincije su iznutra silno rasparčane. Sastavljene su od raznolikih »zemalja«. Zato autor prije svega ispituje »oprečnosti, kontraste, lomove, granicu«. Tu je konfuziju naslijedio »Stari režim« i nije ju potpuno prevladao. Braudel smatra da još ni danas ne postoji jedinstveno »globalno« društvo, uvjetovano određenim pravilnostima i analognim ustanovama. Društvo usmjereno prema jedinstvu pojavilo se tek »nedavno« kada je »iskovana« francuska nacija koja još sadrži »vrućinu aktualne činjenice«. Braudela dakle zanimaju različita društva na tlu Francuske, na čelu s lokalnom vladajućom klasom, koja se temelje na mreži sela, trgovišta (bourgs) i gradova. »Koliko gradova, toliko društvenih jednadžbi«, kaže autor jer iz sukoba kraljevske, feudalne i komunalne vlasti proizlaze različite društvene strukture.

Monarhija je jedva uspjela ublažiti pokrajinske razlike i morala im se donekle prilagoditi. »Pokrajinska domovina« još je dugo isključivala francusku »naciju«. Jačanje monarhijske vlasti nakon 1750. u stopu je pratila pokrajinska rascjepkanost. Nije postojalo kulturno jedinstvo sjeverne Francuske s dijalektom *oïl* i južne Francuske s dijalektom *oc* (*oïl* i *oc* znači *oui*, tj. da). I nakon francuske revolucije za velik dio južnjaka »Francuzi« su samo stanovnici područja sjeverno od Loire a znatne razlike Sjevera i Juga postoje i danas. U 18. stoljeću još su prevladavali bezbrojni dijalekti kao izraz lokalnih partikularizama. Jedna službena anketa iz 1863. pokazuje da masa stanovništva Juga ne razumije francuski, dok njime, uz svoj dijalekt, govore pripadnici bogate buržoazije i inteligencije. Tek privredni razvoj i školstvo osiguravaju prevladavanje francuskog jezika potkraj 19. stoljeća.

Jedan od ključeva za objašnjenje dugotrajnih raznolikosti Francuske leže prema lingvističkim istraživanjima u pradávnim »etnijskim« kao »temeljnim stanicama« s vlastitim teritorijalnim i kulturnim jedinstvom na uskom prostoru a tvore »mozaik« Francuske koji još nije nestao. Za ilustraciju toga diverziteta služe i tipovi porodica i njihove kombinacije na različitim područjima Francuske. Prema tome davne podjele Francuske na različite narode i civilizacije bile su tako snažne da zapravo nije bilo uvjeta za postojanje jedinstvene Francuske i nju je trebalo »izmisliti«.

Braudel smatra da fizička i kulturna udaljenost između jedinica rasparsane Francuske ima svoju »logiku«. Prava mjera razdaljine je brzina kojom se čovjek premješta s jednoga mjesta na drugo a ona je »jučer« prije svega razdvajala naselja i kulture. Vrlo stare originalnosti živjele su daleko jedna od druge pa su se čak i najmanje jedinice »kao čudom« održale. Ta skupina mikrokozama, ta dugotrajna rascjepkanost bila je »sila povijesti«.

U drugom poglavlju pod naslovom »Kohezija naseljenosti: sela, trgovišta i gradovi« autor prelazi od obavijesti Francuske »u pluralu« na razmatranja o onoj »u singularu«, tj. na tendencije prema njezinu ujedinjenju. Prostor dođuše razdvaja određene teritorijalne jedinice, ali ih s druge strane i spaja zbog komplementarnih privrednih potreba. Ne postoji dakle potpuna autarkija pa je »dubinska povijest« Francuske puna veza koje prevladavaju udaljenosti. U tom pogledu autor gradi svoja objašnjenja na modelu koji je isti za cijeli »heksagon«. Sela se okupljaju oko jednoga trgovišta koje je njihovo tržište. Te »zemlje« kao osnovne stanice okružuju određeni razmjerno dinamični grad pa nastaje regija ili pokrajina. Naposljetku se, prije ili kasnije te manje ili više cjelovito, stvara nacionalno tržište na čelu s moćnim gradom Parizom. Postoji dakle konstruktivni sistem Francuske što ga Braudel pokušava opisati polazeći od njegove osnove — sela. Zato se bavi tipovima selâ i poljoprivrede.

Tendencija je sela da proizvodi sve što je nužno, tj. da živi potpuno izolirano od drugih naselja, ali je to u svakodnevnom životu nemoguće i seljak se mora okrenuti prema sajmu najbližeg trgovišta ili grada. Braudel obraća pažnju i na razmjenu ljudi između sela, trgovišta i grada. Pri identifikaciji trgovišta (*bourg*), kao naselja na putu prema pretvaranju u grad, autor nastoji prikazati sistem trgovišta, tj. njihovu nerazdvojenost od selâ što ih okružuju i odnose dominacije i pokoravanja u zoni utjecaja pojedinog trgovišta.

Braudel definira grad prije svega načinom koncentracije njegovih djelatnosti na što užem prostoru sistemom prevlasti nad okolinom, tj. nad sustavom trgovišta te bliskim i udaljenijim područjima koja služe za opskrbu grada i nalaze se pod njegovim utjecajem. Ti su se gradovi na različite načine suprotstavljali feudalcima ali i kralju iako su većim dijelom prevladavali zajednički interesi s njime. Tako su postepeno prisvajali dijelove moći gospoštija i vladara. Braudelova argumentacija temelji se na nekoliko specijaliziranih radova pomoću kojih on prikazuje posebnosti gradova različitih po geografskom položaju i privrednoj strukturi uglavnom od srednjega vijeka do 20. stoljeća. Smatra da »grad-grad« Pariz nije slijedio pravilnosti uočljive kod ostalih gradova.

Uglavnom Braudel dokazuje da sistem: selo, trgovište, grad svojim razmjerno trajnim oblicima sastavlja tkanje na kojem izrasta koherencija Francuske. No za francusku državu i kapitalizam najrazvijenijih gradova, Francuska je »prevelik komad« pa se elementi nekadašnje rascjepkanosti ne mogu izgubiti.

Treće, posljednje, poglavlje prve knjige ima naslov »Je li geografija izmislila Francusku?«. Braudel smatra da je nedostavno poslužiti se samo povijesnim činjenicama za objašnjenje geneze Francuske, tj. njezina suvremenog jedinstva. On prihvaća Febreovu »posibilističku« koncepciju (koja se temeljila na istraživanju geografa Vidal de la Blachea) da je geografska okolina rezervoar u kojem spavaju prirodne energije, ali ih probuditi može samo ljudska djelatnost. Dakle priroda pruža osnovu za jednu ili za više »mogućih« Francuska. Da bi objasnio svoja gledišta, Braudel je odabrao tri teme: pitanje francuskog »tjesnaca«, Pariza i njegova područja i granice. Najprije se izjašnjava protiv pre naglašavanja uloge francuskog »tjesnaca«, tj. brazde Rona-Saône-Sena (ili Rajna) za koju se smatra da je svojim trgovačkim vezama i općom privrednom razvijenošću stvorila važan splet za genezu jedinstva Francuske te za animaciju francuskog života u svakom pogledu. Uz ostalo, Braudel relativira to mišljenje i argumentom da je Francuska već u 13. stoljeću izvan onih evropskih prometnica pomoću kojih je kapitalizam učinio svoje prve korake.

Upozoravajući na brojne komponente spomenutog pitanja: na Ronu kao pograničnu rijeku, na problem grada Lyona, izuzetno važnog privrednog središta sve dok se koncentracija nije usmjerila prema Parizu, na suvremenu »ultramodernu« plovidbu Ronom i Rajnom, Braudel se zaustavlja na integracijskoj ulozi Pariza, Ile-de-France i pariškog bazena, jedinog područja koje se prije 1789. poistovjećivalo s Francuskom i gdje je kraljevska vlast imala najveći utjecaj. Pri objašnjenju značenja pariškog bazena (više od četvrtine današnjeg teritorija Francuske), Braudel se služi argumentima koji se temelje na »prvoj Francuskoj«, tj. na Galiji. Nije uspio protumačiti zašto je baš Pariz postao glavni grad.

Dominacija Sjevera nad Jugom obilježila je Francusku »gotovo katastrofalnom disimetrijom«. No isti bi slučaj bio da je središtem Francuske postao neki drugi grad. »Svako nacionalno jedinstvo je superstruktura, to je mreža bačena na sasvim različite regije. Mreža svršava u ruci koja je drži, u jednom privilegiranom središtu. Nejednakost se onda stvara sama od sebe. Pitam se da li je igdje na svijetu postojala jedna nacija koja ne bi bila disi-

metrična.« Ipak smatra da je nemoguć život samo na razini regija i zato vjeruje »u određenu logiku nacija«. Čitalac je zacijelo shvatio da Braudel upotrebljava pojam »nacija« u »zapadnom« smislu, dakle kao stanovništvo na jednom državnom teritoriju, povezano čvrstim sponama na svim područjima društvenoga života, kojem je cijela država »domovina«. I u opisu procesâ koji stvaraju jedinstvenu Francusku autor uvijek više ističe rascjepkanost »heksagona« od njegova jedinstva.

Braudelu je »bitni test« geografske interpretacije nastanka jedinstvene Francuske granica koja je »progutala« povijest Francuske zbog stalne nužnosti ogromnih materijalnih sredstava, velike vojske i gradnje utvrda. Autor upozorava na »nevjerojatno trajni« sistem granica koji obilježava put prema jedinstvu Francuske od 843. kada je Franačka podijeljena na istočni (njemački), zapadni (francuski) dio te na Lotaringiju. Raspravljajući o pitanju »prirodnih granica«, Braudelu je težište na granicama dvaju mora (Sredozemlja i Atlantika) koje su zahtijevale dvije trgovačke i ratne flote i znatne napore što bi ih samo država mogla izvršiti, a ona za to nije bila dovoljno snažna. Francuska je doduše imala povoljan položaj za svoje kontinentalne ratove, ali je postala »žrtva« svojih geografskih uvjeta koji su izazvali dramatično kolebanje između mora i kopna što ga Braudel ilustrira razvojem Metzâ kao kopnenoga grada i Toulona kao luke. Dakle jedinstvo Francuske postepeno se stvara na granicama njezina teritorija. Napor, koji je pritom uložen, sam je po sebi pokretač ujedinjavanja. Da bi se ratni stroj održao, nužni su svi mogući izvori i cijelo stanovništvo. Regrutacija miješa Francuze različitog porijekla i jezika. Uz monarhijsku administraciju vojska je postala najvažnije sredstvo za oblikovanje jedinstvene Francuske.

Drugom knjigom »Identiteta Francuske« s podnaslovom »Ljudi i stvari« Braudel želi prikazati »velike faze« povijesti Francuske, višestoljetne »cikluse«, i to »dvostrukim jezikom« demografije i političke ekonomije. (Pritom kaže da njegov »ciklus« ne odgovara historijskom materijalizmu kojemu je ekonomija uzrok i pokretač ljudskoga života.) I ovdje autor ima priliku da iznutra promatra »pojedinu Francusku« koje slijede jedna za drugom. Prvi svezak druge knjige posvećen je svjedočanstvu »broja« i dugim fluktuacijama, dakle ispitivanju »ritma dubinske historije« od prethistorije do danas s izrazitom tendencijom da se obavijestima o stanovništvu nekadašnjih »Francuska« objasne današnja kretanja. Razumije se da takav pristup prelazi preko poznatih kronoloških podjela u historiografiji.

U prvom poglavlju Braudel piše o stanovništvu od prethistorije do tisućite godine. Dobiva se dojam da je već »homo sapiens sapiens« pružio temelj za kasnije rađanje »prve Francuske«, tj. Galije. U svakom slučaju stvorilo ju je (kao i Evropu) postepeno uvođenje poljoprivrede i već je tada, prema autoru, postojala »dvostruka« Francuska: ona južna, gdje se stanovništvo postepeno privikavalo na poljoprivredu, i ona sjeverna, gdje su obradu tla nametnuli tadašnji osvajači. Već su se u neolitu stvorile razlike koje obilježavaju današnje Francuze: planinci, sjevernjaci, mediteranci, Norijci i Lotarinžani. Golemo je »živo nasljeđe« prethistorije!

U središtu autorove pažnje je željezno doba od 700. pr. n. e. do rimskog osvajanja, tj. keltska Galija koja već ima bitne oznake Francuske. Kelti nisu stvorili države, ali je Galija u doba Cezara imala visoku razinu društvenog

i ekonomskog života: iskusne seljake i obrtnike, razmjerno dobro oruđe i visoku proizvodnju žita a radali su se određeni tipovi gradova i naselja pa je nastala i mreža prometnica koja je omogućavala komunikaciju znatnog broja stanovništva.

U drugom se poglavlju razmatraju »ciklusi« od samostalne do karolinške Galije. Dugo trajanje pojedinih Galija (keltske, merovinške i karolinške) pruža Braudelu dobru priliku da u široku rasponu primijeni svoja načela. Jedan od glavnih uzroka za razmjerno lako rimsko osvajanje Galije on vidi u tome što je Galija bila mozaik zasebnih »naroda« u trajnom međusobnom sukobu. Rimljani su dali Galiji ime (pojam Kelti je postepeno nestao), granicu na Rajni koja je odvaja od keltske i germanske Evrope i stvara dvostruko keltsko-romansko naslijeđe današnjih Francuza te društvo u kojem je gotovo trećina stanovništva pripadala robovima. Kršćanstvo, a pogotovu franačko osvajanje Galije, dakako također ulazi u splet Braudelovih interpretacija. On odbacuje nekadašnju ideološku predodžbu da su Franci praoci plemstva staroga režima a Gali »robova i proletarijata« i smatra da se franačka aristokracija spojila s galo-romanskom, ali je prije svega ona stvorila i učvrstila društvenu hijerarhiju koja se, uz varijante, održala i dulje od »Staroga režima«. Razumije se da autor ističe činjenicu što je i Galija ovisila o »ekonomiji-svijetu« Rimskoga Carstva (tj. o cjelini povezanih ekonomija koje utječu jedna na drugu) a trajala je zapravo do 9. stoljeća, do Karla Velikog. Braudel obraća pažnju na »ravnu liniju« mnogostoljetnog nazadovanja Galije od god. 150. do 950, najniže točke karolinške Galije. On također ulazi u kontroverzu o tome je li uopće postojalo karolinško carstvo kao homogena država. Razumije se da i u tom pitanju vidi prije svega rascjepkanu Francusku kao skupinu brojnih naroda ali smatra da su Karolinzi ipak bili glavni pomagači rođenja Evrope, tada identične s kršćanstvom, kao i feudalizma, dakle opet diverziteta i mrvljenja.

Bitne preobrazbe u stanovništvu i u ekonomiji, u društvu koje je izgubilo svoje strukture, autor vidi nakon god. 1000. Zato drugo poglavlje nosi naslov »Stanovništvo od 10. stoljeća do naših dana« a trebalo bi objasniti »beskrajno« povijesno kretanje u tih deset stoljeća. Taj se razvoj prekida jedino razdobljem od 1350. do 1450. »trostrukim znakom« gladi, kuge i stogodišnjeg rata kada je nestalo ponegdje i više od tri četvrtine stanovništva. Takav rez se kasnije više nije ponovio. Spomenuti milenij počinje dakle s razdobljem 950—1450, što ga Braudel naziva prvim »modernitetom« Francuske i Evrope. Tada su nastale »fantastičke preobrazbe« na »Zapadu« i pokrenut je uspon od 1450. do danas. Autor bi htio prije svega objasniti bitni kontrast između pet prvih i pet posljednjih stoljeća tih ciklusa. U razdoblju do 1450. zacijelo su najzanimljivije njegove obavijesti o stanovništvu Francuske u vezi s rastvaranjem rimskih društvenih struktura i s pojavom kmetstva te s nastankom nove »ekonomije-svijeta«. Sredozemlje naime gubi primat što ga preuzima »zapad«, tj. »kopno Evrope«. Splet inovacija u vezi s time stvara modernu Evropu.

»Prva Evropa« se temelji na ubrzanom porastu stanovništva i njegovih životnih šansa (od 25 godina u rimsko doba do 30—35 godina). Prije svega je u pitanju »seljački svijet« i feudalizam a njegova definicija, prema Braudelu, stvara poteškoće marksističkim historičarima. Za nj je pritom osnovna

uloža baze, naime bučna, neorganizirana akcija seljakâ koji moraju proizvoditi za sebe i za gospodu. Drugi temelj »prve Evrope« bilo bi krčenje zemljišta, dakle proširenje poljoprivrednih površina. To je omogućilo izvanrednu »unutrašnju kolonizaciju« i usavršavanje oruđa. Spomenuti je razvoj pratio spektakularni uspon gradova. Primat ruralnog nad urbanim bio je, prema Braudelu, obilježje »prve Evrope« u odnosu na onu »drugu«, renesansnu 15. i 16. stoljeća. No u svakom slučaju gradovi su svojim kapitalom dominirali nad selom. Proces urbanizacije u tom razdoblju tekao je, uz ostalo, privlačenjem većine obrtnika iz gospodskih radionica, nastankom specijalnih gradskih tržišta i pojavom trgovaca sklonih vezama s udaljenijim tržištima.

»Prva Evropa« imala je i »prvu industrijsku revoluciju« koju autor ilustrira izvanrednim porastom mlinova na vodu. No oni su vezani uz rijeke i ne mogu unaprijediti ostale vrste proizvodnje, za razliku od »prave industrijske revolucije« koja otvara lančani niz novih industrijskih grana. Slijedi niz razmatranja o evropskoj »ekonomiji svijetu« što ju je autor već opisao u svom djelu »Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam (15—18. st.)«, o padu stanovništva i općem nazatku u katastrofalnim godinama 1350—1450. te o tome kako se Francuska našla izvan glavnih putova evropskog kapitalizma.

Braudel nastoji dokazati da je razdoblje od 10. stoljeća do sredine 15. stoljeća »srce« francuske povijesti jer je to vrijeme konstituiranja kršćanske Evrope te tadašnji ekonomski, politički, demografski i kulturni tok obilježava i kasniju povijest Francuske. No za autora je najvažnije što je »prvo bogatstvo« Evrope imalo središte u Francuskoj, ali se ona naposljetku ipak našla izvan kruga evropskog kapitalizma (od putova koji su povezivali sjevernu Italiju preko Gibraltara s Nizozemskom i Njemačkom, da bi se krug zatvorio preko alpskih prijelaza). To je zacijelo bio jedan od bitnih uzroka za dugotrajno održavanje raznolikih tradicionalnih oblika u Francuskoj.

Poglavlju u kojem raspravlja o razdoblju 1450—1850. Braudel je dao naslov »Krivulja u usponu, i to kakva krivulja!« jer je ona rasla bez obzira na brojne ratove i ostale nedaće. Autor periodizira to »višestoljetno trajanje« na temelju demografskih pokazatelja. Od 1450. do 1600. francusko stanovništvo doseže razinu što ju je imalo prije 1350; od 1600. do 1750. rast je polagan a ima i stagnacije; od 1750. do 1850. uspon je jasan, zatim se pomalo smanjuje, ali ne prestaje; nakon 1850. rast se nastavlja i ubrzava, ali uvjeti se mijenjaju zbog napretka medicine i zdravlja stanovništva, zbog šire primjene kontracepcije te imigracije.

Drugi svezak treće knjige ima naslov »Seljačka ekonomija do 20. stoljeća«. Braudel se služi modelom Daniela Thornera o »seljačkoj ekonomiji« kao obliku globalne ekonomije u kojoj prevladava seoski život nad aktivnostima koje ga prate i razvijaju se na njegov račun. Kriteriji sistema »seljačke ekonomije« jesu ovi: da se u poljoprivredi koncentrira preko polovice ukupne proizvodnje pri čemu se njome bavi više od polovice stanovništva, da više od polovice poljoprivredne proizvodnje ovisi o seljačkim obiteljima a samo manji dio o plemićkim ili buržoaskim, kapitalističkim imanjima, da taj, na različite načine izrabljivani seljački »svijet« održava određene izravne veze s tržištem. Francuska je sačuvala »seljačku ekonomiju« dulje nego mnoge evropske zemlje i to je zakašnjenje »sigurno obilježilo našu dubinsku povijest«.

Braudel se pita koliko je stoljeća Francuska živjela u uvjetima »seljačke ekonomije«. Odgovor je »do danas«, naime do 1914. i štoviše do 1945. On naime odbacuje koncepciju o »revolucionarnom« te »modernističkom i moderniziranom« 19. stoljeću jer ga uz novosti obilježava i »konzervativizam« seljačkog »univerzuma«. Braudel nastoji pratiti strukture »seljačke ekonomije« i njihove promjene od 11. stoljeća. Na temelju spomenutog modela ruralna je ekonomija infrastruktura a gradovi, promet, industrija, trgovina i hijerarhije kapitalizma su superstrukture toga tipa globalne ekonomije. Opisujući osnovne crte »seljačke ekonomije« on ističe raznolikosti zemljoradnje i seljačkoga života u raznim regijama Francuske. Dotiče se pitanja odnosa čovjeka prema prirodi, sezonskih ritmova, struktura kulturâ, značenja novih kultura za prehranu. U obliku polja i sela, u načinu i strukturi zemljoradnje Braudel vidi najmanje »tri Francuske«: sjeverozapadnu, istočnu i središnju te jugoistočnu.

Nakon ispitivanja seljačkoga života autor se bavi mogućnostima da Francuska sama sebe prehranjuje. Spomenuti ekonomski sistem to međutim ne dopušta. Čim stanovništvo dostigne određenu gustoću, njegova prehrana postaje problematična, uz ostalo i zbog slabe produktivnosti. Zato je bijeda, oskudica i glad redovna pojava a od kraja 16. stoljeća do sredine 19. stoljeća u stopu je prate seljački nemiri zbog nedostatka žita. Seljačka Francuska nije dakle mogla osigurati svakodnevni kruh i tek je izgradnja željeznica prevladala sablast oskudice u zemlji koja se na prvi pogled činila bogatom.

Patnička i inertna seljačka Francuska ipak u 19. stoljeću postiže znatan napredak. Razmatrajući njegovo lice i naličje, Braudel prije svega ističe »mehaničku revoluciju« koja u prosjeku omogućava povećanje prinosa i naposljetku osigurava prehranu rastućega stanovništva. Francusko društvo ostaje međutim seljačko i ruralno do sredine 20. stoljeća i tek se u »trideset slavnih godina« (1945—1975) potpuno preobražava.

Kad je riječ o »superstrukturama« te »seljačke ekonomije«, autora najviše zanima uloga gradova, značenje prometa, mjesto obrta i industrije te trgovine, oblik kredita i sam kapitalizam jer »seljačka ekonomija« upravo jest cjelina suprotnosti između tih infrastruktura i superstrukture i njihove koegzistencije. Zbog zaostajanja razvoja u bazi cijeli se sistem deformira i mukotrpno rađa suvremenu Francusku.

Među superstrukturama na prvom je mjestu razvoj gradova. Važno je pritom da je sve do 1931. više stanovnika Francuske živjelo na selu nego u gradovima. Autor pokušava pratiti sve važniju ulogu gradova u »seljačkoj ekonomiji« i vidi njihova »dugo trajanje« od galsko-rimskog razdoblja te 10. i 11. stoljeća da nakon 1500. kada se stvaraju uvjeti za intenzivnu urbanizaciju pa uglavnom u 18. stoljeću nastaju gradovi što ih obilježava blještava arhitektura i neopisiva prljavština. Gradovi u Francuskoj nisu mogli postati gradske republike kao u Italiji, Njemačkoj i Nizozemskoj jer su njihovi interesi velikim dijelom bili povezani s monarhijskom državom. Unutar mreže veza grada, trgovišta i sela, grad, razumije se, daje osnovne poticaje svojom proizvodnjom i trgovinom te izmjenama ljudskog potencijala u svojoj bližjoj i daljoj okolini.

Braudel smatra da francuski urbani sustav nema nužnu koheziju jer Pariz nije dominirao francuskom ekonomijom budući da nije imao vezu s mo-

rem. Spletovi poticaja i dominacije obuhvaćali su zato više važnijih gradova a brojni su gradovi bili žrtve dezurbanizacije uz ostalo i zbog zakašnjenja »agrarne revolucije«.

U poglavlju »Cirkulacija i struktura« autor se osvrće na nekadašnju, kako kaže, netočnu tvrdnju marksističke historiografije da *Anali* polažu težište na cirkulaciju umjesto na proizvodnju. Stvarno se radilo samo o tome da se pitanja prometa mogu razmjerno lako istražiti i mjeriti pa je ekonomska historija kruga oko *Anala* počela s onim što je lakše. Raspravljajući o mrežama prometnica u Francuskoj, Braudel konstatira da su sporedne prometnice stabilnije od glavnih. Lokalni promet, izraz niske razine proizvodnje za tržište, izgubio je svoje obilježje tek u 18. stoljeću. Otkriva niz pokrajinskih Francuska s regionalnim motivacijama koje brane svoje privilegije i interese protiv prometnih zahvata države.

Promet dakako ovisi o odnosu globalne poljoprivredne proizvodnje i onoga njezina dijela koji dopijeva na tržište. Od te komercijalizirane mase poljoprivrednih proizvoda žive gradovi, vladajuće klase, privilegirani i »cijeli luksuz naše povijesti«. U postocima taj je odnos »zlatni broj« za »iskrenu« historiju kada je riječ o »seljačkoj ekonomiji« Francuske. Napredak u tom pogledu zapaža se potkraj 18. stoljeća kada dio poljoprivredne proizvodnje za tržište iznosi 30% i stalno raste, da bi 1980. dostigao 95%.

Kada je riječ o »industriji i industrijalizaciji« u smislu koji se tom pojmu pridaje nakon »industrijske revolucije«, Braudel se zalaže za »znanstveni jezik«. Zato promatra strukturu te »industrije«: obiteljske zanatske radionice, raštrkane »tvornice« na selu koje ovise o »trgovcu tvorničaru« (Verlagssystem) i kompaktno poduzeće. Upozorava da prijelaz iz jednoga stadija u drugi nije nuždan i da postoji koegzistencija tih oblika jer industrija nije svijet za sebe nego aktivnost u okviru ukupnog ekonomskog života. Nakon što je upozorio na neke elemente prve koncentracije proizvodnje u manufakturama, autor se bavi »velikom industrijom« te inovacijama i fluktuacijama u njoj. Francuska je bila prva »industrijska« zemlja na evropskom kopnu, ali se ta proizvodnja do 1789. osnivala na zastarjelim procesima i malim proizvodnim jedinicama a kasnija industrijska revolucija se uvozila iz Engleske. Taj industrijski »stari režim« koji dijelom traje do 1914. pa i kasnije, zapravo je obrt u suprotnosti s velikom industrijom a još 1860. obuhvaća četiri petine poduzeća.

Industrijska revolucija je činjenica samo u sjevernoj Francuskoj, ali je i tamo rast, u usporedbi s »ostalom« (zapadnom) Evropom bio relativno slab. Braudel preuzima »političko« objašnjenje jednoga autora i kaže da je država u 19. stoljeću nastojala prevladati disparitet Sjever-Jug investicijama, financiranim iz sjevernih izvora za razvoj Juga. Industrijski rast Francuske bio bi dakle ograničen potrebama njezina političkog jedinstva.

Kada je riječ o trgovini, ona je prema ukupnim prihodima znatno zaostajala iza poljoprivredne i industrijske proizvodnje, ali je njezin udio u 19. stoljeću rastao mnogo brže od udjela ostalih privrednih grana a trgovački su profiti uvijek bili najveći. U svakom slučaju trgovina je usmjeravala i poljoprivredu i industriju. Autor se bavi ulogom i strukturom trgovaca, najutjecajnijom i najunosnijom vanjskom trgovinom, svedenom na uski krug velikih profitera.

Naposljetku nam Braudel prezentira svoju omiljenu temu pod naslovom »Na vrhuncu hijerarhijâ: kapitalizam«. Već sam u spomenutom nekrologu istaknula da on u svojoj »trilogiji« o materijalnoj civilizaciji, ekonomiji i kapitalizmu odvaja »kapitalizam« od moderne tržišne privrede svodeći ga na monopolne oblike koji uzrokuju nejednake uvjete razmjene te da vidi postojanje samo jednoga fundamentalnog modela kapitalizma prije i nakon industrijske revolucije. I ovom prilikom ističe da se »kapitalisti« i »kapitalizam« (za razliku od »kapitala«) kreću samo na vrhovima ekonomskog života. Pritom ga zanima akumulacija kapitala te odnos između njegova razmjerno sterilnoga čuvanja i povezivanja s proizvodnjom, problem metalnog novca te »unutrašnje igre« monete, polagana pojava papirnata novca, uloga mjenice kao vjerojatnog stvaraoca »inter-Evrope«, sistem financija i banaka. Ponavlja važnost »malog broja« u »gornjim katovima« ekonomije, tj. kapitalista koji dirigiraju privredom. Taj se »superkapitalizam« smjestio na vrh francuskog društva od kraja 18. stoljeća. Zaključak je da Francuska u prošlosti nije dođuše dovoljno »kapitalistička«, ali je zato snažno izrabljivana od »kapitalista«.

Na kraju druge knjige Braudel predlaže zaključak kao »jednostavni sažetak duge rasprave«. Njegove se posljednje riječi odnose na »dugo trajanje« i pitanje da li pravilnosti i ponavljanja u povijesnom kretanju ograničavaju slobodu i odgovornost ljudi. Jer zapravo ne stvaraju oni povijest nego povijest oblikuje njih i time im omogućava da budu »nevini«, zacijelo za strahote koje čine.

Pri razmatranju procesa od »prethistorije« ili barem od oko 1500. pa do danas, Braudel ne namjerava dati neke konačne sudove. On uvijek nudi samo moguća objašnjenja, odbacuje interpretacije koje mu se čine neprihvatljive ili se služi rezultatima drugih autora kao djelomičnim objašnjenjima. Gotovo sve njegove interpretacije izrečene su s rezervom jer ne postoje izvori koji bi svjedočili o svim elementima određenog procesa pa je njegovo djelo protkano pojedinostima karakterističnim za određene regije, gradove i razdoblja pomoću kojih on samo naslućuje strukture dugotrajnih procesa. Braudelovo usmjerenje prema »dugom trajanju« dragocjeno je prije svega zato što i u ovom djelu postavlja na dnevni red brojna istraživačka pitanja koja na različite načine pružaju mogućnost za nova osvjetljenja povijesnih činjenica i samim tim unapređuju diskusiju u historijskoj znanosti i potiču nove ideje i istraživanja. On je upravo po intenzitetu tih poticaja a ne po spletu svojih rezultata bio najpoznatiji suvremeni historičar. Njegovo djelo sugerira mnoštvo pitanja koja bi se mogla istraživati i na području Hrvatske a uglavnom još nisu bila uočena. Zato čovjek ipak ne mora prihvatiti njegove modele i interpretacije u cjelini.

Prvi dio »Identiteta Francuske« odnosi se na pitanja kojima se Braudel već bavio u svojoj »Materijalnoj civilizaciji«, samo što se ona sada primjenjuju posebno na Francusku. Zato zatvaram ovu knjigu sa žaljenjem što mu smrt nije dopustila da provocira čitalačku publiku još i državnim, kulturnim i društvenim razvojem Francuske »u pluralu« i »u singularu«.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

HISTORIJSKI ZBORNİK GOD. XL (1) str. 1—470, Zagreb 1987.

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUS, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šalžite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 5000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1988.